

היה או לא היה? - ביצוריה של עיר דוד בתקופת הברזל בו

דְּרוֹן בֶּן עֲמִי וַיֵּאֱנָה צ'חֲנוּבֶץ

רְשׁוֹת הַעֲתִיקוֹת

בְּרִיכַת הַשְּׁלִיחוֹת

הקדמה

מאז חודש מרץ של שנת 2007 מתנהלות חפירות רחבות היקף מטעם רשות העתיקות בשטח חניון גבעתי שבעיר דוד (איור 1). שטחו הנרחב של האתר ממקם אותו בין החפירות הגדולות שנערכו בעיר דוד.

איור 1. עיר דוד ומיקומו של חניון גבעתי.

תקופת הברזל מיוצגת בשטח חניון גבעתי על-ידי מספר שלבי יישוב מוגדרים המשתרעים על פני מרביתה של התקופה. הקדום מביניהם מתוארך לתקופת הברזל ב1 ושרידיו מושתתים ישירות על הסלע, בעומק של כ-10 מ' בממוצע מתחת לפני השטח. שרידים אלה כוללים מבנים שבנייתם דלה ובלתי מוקפדת, רוחב קירותיהם, על-פי-רוב, אבן אחת ובתוכם מתקנים ביתיים מסוגים שונים. אופיו זה של היישוב נותר קבוע לכל אורך תקופת הברזל, עובדה המצביעה על שימוש של האזור כחלק מרובע מגורים שהתקיים במקום לאורך התקופה (בן עמי וצ'חנובץ 2010).

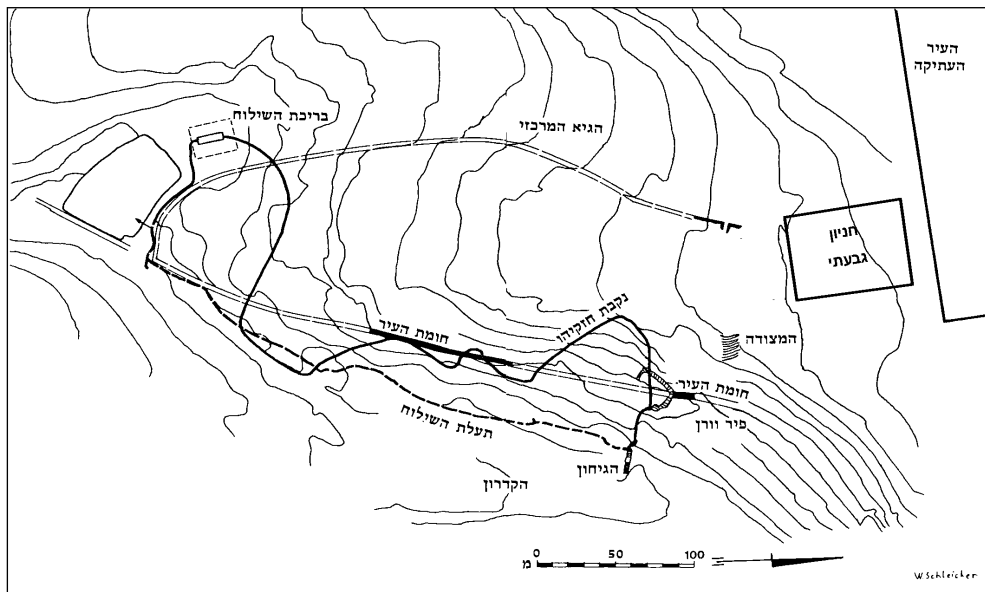
היישוב הקדום מעיד על השימוש שעשו בנאיו בסלע האם. לעיתים שימש הסלע כיסוד לקירות הבתים ולעיתים הוא שולב במערך המבנים שאותו הקימו במקום. כך נמצאו רצפות התחומות בין קירות בנויים מחד גיסא, לבין מחשופי הסלע מאידך גיסא; משטחי סלע יושרו והוחלקו כדי שיותאמו לשמש רצפות בחדרים. תמונת ממצא זו מזכירה במידה רבה את השימוש שעשו בנאי התקופה במחשופי הסלע במורדותיה המזרחיים של גבעת עיר דוד (ראו לדוגמה קניון 1974: 136, איור 54).

ישירות מעל שרידי השלב הקדום ביותר מתקופת הברזל מונחים יסודותיה של השכבה הבאה השייכת אף היא לתקופת הברזל. כלי החרס שנתגלו בהקשרה של שכבה זו מעידים על תיארוכה למאה השמינית. שרידיה בנויים באוריינטציה שונה משהו ביחס לשרידי השכבה הקודמת וחותמים אותה כליל, לעיתים מעמיקים וחותכים דרך שרידיה האדריכליים של השכבה הקדומה. השלב המאוחר ביותר של תקופת הברזל בשטח הנדון מתוארך למאות 6-7 לפסה"נ.

בולטים בהיעדרם שרידיהן של תקופת הברזל א' ושל תקופת הברונזה על שלביה השונים. הדברים נכונים לא רק בנוגע להיעדרם של שרידי בנייה אלא גם לחסרונו המוחלט כמעט של ממצא קרמי. למעט שברים בודדים השייכים לתקופת הברונזה המאוחרת ומועטים אף מאלו השייכים לתקופת הברונזה התיכונה הרי שעד כה לא זוכה תקופת הברונזה בכללותה לייצוג ממשי בשטח החפירה הנדון. עדות שלילית זו בולטת על רקע הימצאותם של שרידים מתקופת הברונזה התיכונה ומתקופת הברונזה המאוחרת ממערב ומדרום לחניון גבעתי: קו הביצור של היישוב מתקופת הברונזה התיכונה נתגלה במורדותיה המזרחיים של הגבעה בחפירותיהם של קניון (1974: 81-83) ושילה (1984: 26). בשנים האחרונות נחשפים שרידי ביצור מרשימים בעוצמתם סמוך למעיין הגיחון (רייך ושוקרון 2000; 2009). תחומיו של יישוב זה (מצודה?) לא התבהרו עדיין די צרכם, ויתכן כי חסרונם הבולט בגבעתי מרמז על היותו של אזור זה מחוץ (מצפון) לתחומיה המבוצרים של עיר דוד (ראו בעניין זה מזר 2006; 2009: 22-23; ולעומתה רייך ושוקרון 2007; 2008). בה במידה מעלה חסרונם של שרידי תקופת הברונזה המאוחרת סימני שאלה דומים בנוגע לתחומיו של היישוב מתקופת הברונזה המאוחרת (נאמן 1996; קנאוף 2000). היעדרותם בולטת במיוחד לאור הימצאותם, גם אם בנוכחות דלה, בחפירותיה של א. מזר בראש הגבעה (מזר 2009: 29-32).

החפירות בחניון גבעתי טרם חשפו עדות כלשהי לביצור מתקופת הברזל (או כל תקופה אחרת) שהוקם בפאה המערבית של שלוחת עיר דוד. אף שלא ניתן לשלול את האפשרות שחומה מתקופת הברזל נתגלה בעתיד מתחת לשרידי התקופות המאוחרות הרי שלאור הנתונים הקיימים בידינו כיום נראית אפשרות זו בעלת סבירות נמוכה. ראשית, הנתונים הטופוגרפיים מקשים על האפשרות שחומה מתקופת הברזל נבנתה בחלקו הנמוך של המדרון, סמוך לבסיס

ערוץ הטירופויון (לעיל). סביר יותר היה לחפשה, לו אכן התקיימה, מזרחה יותר (סמוך לגבולו המזרחי של שטח החפירה), מעל לנקודה בה צונח הסלע באופן חד לכיוון מערב. בהקשר זה ראוי לציין כי בחפירותיה בשטח M, המצוי בתוך שטחו של חניון גבעתי, יצרה קניון חתך המשתרע מן הכביש במזרח לאורך של כ-25 מ' מערבה. בצידו המזרחי, העמיקו חפירותיה עד לסלע האם. כל שריד לביצור מתקופת הברזל לא נתגלה במקום (קניון 1964: 13). מבין שיקוליה העיקריים של קניון למקם שטח חפירה במקום זה היה גילויים בשנת 1927 של שרידי קירות מאסיביים מעט דרומה משם אשר פורשו כבית שער המשולב בקו ביצור (איור 2; קרופוט ופיציראלד 1929: 12-26). במהלך חפירותינו בחניון גבעתי הממוקם מצפון ובסמוך לחפירותיהם של קרופוט ופיציראלד, נחשף מערך שרידים הממשיך באופן מלא את תמונת הממצא בחפירותיהם של האחרונים. לאור תוצאות החפירות בגבעתי ניתן לקבוע במידה רבה של ודאות כי הקירות המרשימים שנתגלו מדרום היו ככל הנראה חלק מבנייה מונומנטאלית אותה יש ליחס לתקופה הרומית הקדומה ואין לפרשם כחלק ממערכת ביצור כלשהי (בן עמי וצ'חנובץ 2011: 80).

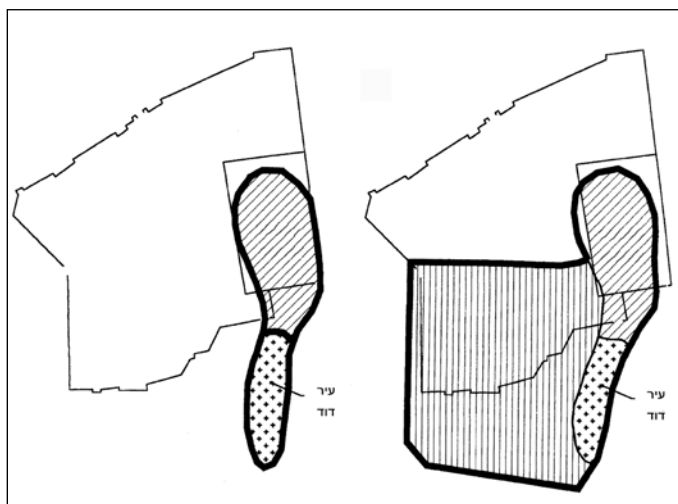

איור 2. מיקומו של חניון גבעתי ביחס ליבית השערי שנתגלה בחפירותיהם של קרופוט ופיציראלד.

בשלהי המאה ה-8 לפסה"נ הוקמה בירושלים מערכת ביצור חדשה שהקיפה את עיר דוד, הר הבית וגבעת הר ציון (איור 3). שרידי קו הביצור של העיר בתקופה זו שנחפרו על ידי חופרים שונים ותוארכו באופן עצמאי לזמן שאינו קודם למאה ה-8 לפסה"נ הם שרידי הביצורים היחידים המוכרים כיום מתקופת הברזל בירושלים. העובדה כי אלה חופפים במזרח את קו הביצור המיוחס לתקופת הברונזה התיכונה שהתגלה בחפירותיה של קניון ובחפירותיה של

משלחת שילה (אך ראה לאחרונה רייך 2011: 251, 260) אינה מעידה, כפי שמקובל לעיתים להניח, על המשכיות השימוש בקו הביצור הקדום עד להחלפתו בזה החדש מתקופת הברזל. בדומה לסלילתן של דרכים בעת העתיקה כך גם בנייתה של החומה מן המאה ה-8 לפסה"נ על תוואי החומה הכנענית מתקופת הברונזה התיכונה משקפת שיקולים טופוגרפיים-פונקציונאליים דומים שהנחו את בוני החומות בתקופות הנדונות.

איור 3. ירושלים בתקופת הברזל (שמאל) טרם התפשטותה לעבר הגבעה המערבית בשלהי המאה השמינית לפנה"ס (ימין).

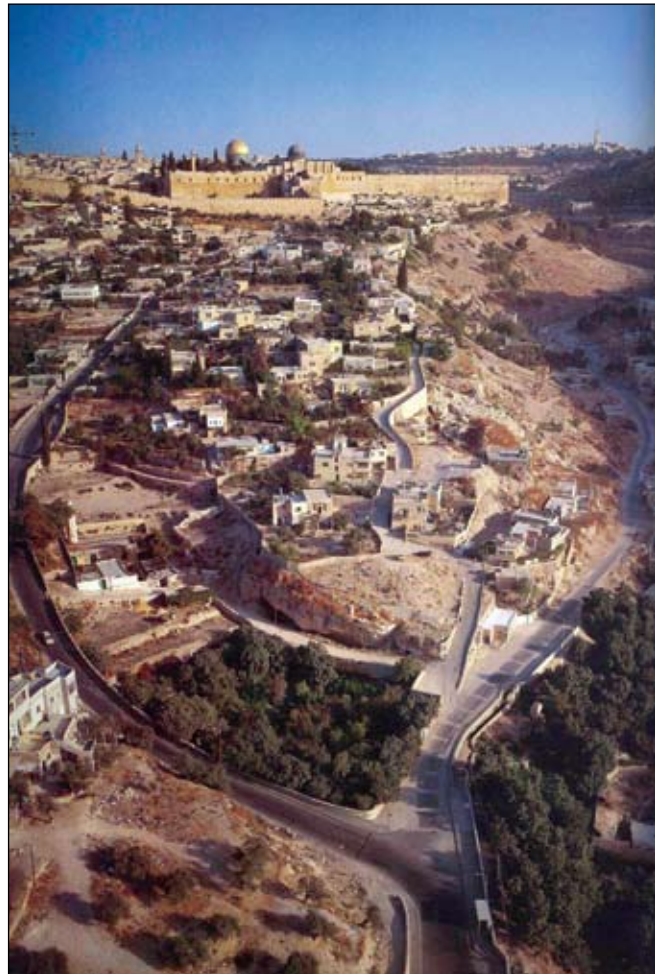

בהקשר זה ראוי לציין כי מבין כל אתריה החפורים של ארץ ישראל אין עוד דוגמה לניסיון לשחזר המשכיות מעין זו של מערכת ביצור שהוקמה בתקופת הברונזה התיכונה, המשיכה לשמש ברציפות גם בתקופת הברונזה המאוחרת, דרך תקופת הברזל א', במהלך תקופת הברזל ב1 עד להחלפתה במערכת ביצור חדשה בשלהי המאה ה-8 לפסה"נ. הנתונים הארכיאולוגיים מן השנים האחרונות מלמדים שחלק ממרכיביה של מערכת הביצור המרשימה של ירושלים בתקופת הברונזה התיכונה, ובמיוחד אלו הסמוכים למעיין הגיחון, היו אמנם מוכרים לתושביה של העיר במהלך התקופות הבאות והם אף עשו בהם שימוש, אך אין בנמצא עדויות לכך שאלה אכן המשיכו לשמש בתקופות שלאחר מכן בייעודם המקורי. אלמלא התיאור המקראי המייחס בנייתה של חומה בירושלים בימיו של שלמה (מל"א ט, טו) וההנחה בדבר מעמדה המיוחד של העיר בראשית ימי המלוכה ספק אם היו חוקרים נדרשים לשאלת קיומה של מערכת ביצור בירושלים בתקופת הברזל ב1 (למסקנה דומה הגיע אוסישקין כבר בשנת 2006, וראה לאחרונה גם אוסישקין 2012).

למותר לציין כי לו התקיים בתקופת הברזל ב1 יישוב מבוצר בשטחה של גבעת עיר דוד הרי מסלול חומתה זו של העיר בצד מערב חייב שיעבור בשטח החפירות בגבעת. שטח החפירות הנרחב בגבעת מספק חתך מלא של צידה המערבי של גבעת עיר דוד, מראשה ועד לבסיס גיא

הטירופיון התוחם אותה ממערב. לפיכך, כל עוד לא יתגלו בחפירתנו עדויות חד משמעיות לקיומה של חומה, נראה שיש לדחות על הסף כל מסקנה בדבר קיומו של קו ביצור שהקיף את הגבעה בתקופת הברזל ב1, כזה המתבסס לכאורה על ביצוריה הקדומים של העיר מתקופת הברונזה התיכונה.

לתוצאות החפירות בחניון גבעתי השלכות ישירות בנוגע להבנת ההיסטוריה היישובית בגבעת עיר דוד לאורך התקופות השונות בכלל ואלו הקדומות בפרט. דומה שהנתונים הראשוניים אודות גודלה הפיסי של השלוחה כפי שאלה עולים לאור תוצאות החפירות בחניון גבעתי מחד גיסא, והעדויות השליליות עד כה בנוגע לקיומו של קו ביצור קדום מתקופת הברזל בחלק זה של הגבעה מאידך גיסא מקרבים אותנו צעד נוסף לקראת הבנה טובה יותר של אופיו וגודלו של היישוב שהתקיים במקום בראשית ימי המלוכה (איור 4).

איור 4. עיר דוד - מבט לצפון. האומנם היתה הגבעה מבוצרת בראשית ימי המלוכה?

ביבליוגרפיה

אוישישקין 2006

D. Ussishkin, The Borders and De Facto Size of Jerusalem in the Persian Period, O. Lipschits and M. Oeming (eds.) *Judah and the Judeans in the Persian Period* Winona Lake: 66-147.

אוישישקין 2012

D. Ussishkin, On Nehemiah's City-Wall and the Size of Jerusalem during the Persian Period: An Archaeologist's View, K. Isaak (ed.), *New Perspectives on Ezra-Nehemiah History and Historiography, Text, Literature, and Interpretation*, Winona Lake: 101-130.

בן עמי וצ'חנובץ 2010

D. Ben-Ami and Y. Tchekhanovetz, The Extent of Jerusalem during the Iron Age IIA, D. Amit, O. Peleg-Barkat, and G.D. Stiebel (eds.), *New Studies in the Archaeology of Jerusalem and its Region*, Vol. IV, Jerusalem: 67-73 (Hebrew).

בן עמי וצ'חנובץ 2011

D. Ben-Ami and Y. Tchekhanovetz, The Lower City of Jerusalem on the Eve of its Destruction, 70 C.E.: A View From Hanyon Givati, *Bulletin of the American School of Oriental Research*, 364: 61-85.

מזר 2006

א' מזר, "ביצורי ירושלים באלף השני לפנה"ס לאור החפירות החדשות בעיר דוד", א' ברוך וא' פאוסט (עורכים), חידושים בחקר ירושלים (הקובץ השנים-עשר), רמת גן: 21-28.

מזר 2009

א' מזר, ארמון המלך דוד, החפירות בראש גבעת עיר דוד, פרסום ראשוני של עונת 2005-2007. הוצאת שוהם.

נאמן 1996

N. Na'aman, The Contribution of the Amarna Letters to the Debate on Jerusalem's Political Position in the Tenth Century B.C.E. *BASOR* 304: 17-27.

קנאוף 2000

E. A. Knauf, Jerusalem in the Late Bronze and Early Iron Ages: A Proposal, *Tel-Aviv* 27: 75-90.

קניון 1964

K. Kenyon, Excavations in Jerusalem, *PEQ* 96: 7-18.

קניון 1974

K. Kenyon, *Digging up Jerusalem*, London.

קרופוט ופיצ'גראלד 1929

J. W. Crowfoot and G. M. Fitzgerald, Excavations in the Tyropoeon Valley 1927, *APEF* 5 London.

רייך 2011

R. Reich, *Excavating the City of David: Where Jerusalem's History Began*, Jerusalem.

רייך ושוקרון 2000

R. Reich and E. Shukron, The Excavations at the Gihon Spring and Warren's Shaft System in the City of David, H. Geva (ed), *Ancient Jerusalem Revealed (Reprinted and expanded Edition)*, Jerusalem: 327-339.

רייך ושוקרון 2007

ר' רייך וא' שוקרון, "בכל זאת חומה מתקופת הברזל ב': ביקורת הצעתה של א' מזר", א' ברוך, א' לוי-ריפר וא' פאוסט (עורכים), חידושים בחקר ירושלים (הקובץ השלושה-עשר), רמת גן: 27-34.

רייך ושוקרון 2008

R. Reich and E. Shukron, The Date of City-Wall 501 in Jerusalem, *Tel-Aviv* 35: 114-121.

רייך ושוקרון 2009

ר' רייך וא' שוקרון, "שרידי ביצור מתקופת הברונזה התיכונה ב' שנחשפו לאחרונה בעיר דוד, ירושלים", א' מירון (עורך), מחקרי עיר דוד וירושלים הקדומה, דברי הכנס העשירי, ירושלים: 31-53.

שילה 1984

Y. Shiloh, *Excavations at the City of David, Vol. I: 1978-1982, Interim Report of the First Five Seasons* (Qedem 19), Jerusalem.

מקורות האיורים

1. איור 1. באדיבות חברת סקיי ויו.
2. איור 2. א' דה גרוט, "מפעלי המים בימי בית ראשון", ד' עמית ור' גונן (עורכים), ירושלים בימי בית ראשון, ירושלים, 1990: 125.
3. איור 3. נ' אביגד, העיר העליונה של ירושלים, ירושלים, 1980: 28.
4. איור 4. ד' טל, מ' הרמתי ור' רייך, אבנים גדולות מהשמים, קו האופק - ארכיאולוגיה, תל אביב, 1994: 43.

החפירה מנוהלת ע"י המחברים מטעם רשות העתיקות וביוזמתה של עמותת אלע"ד. היא מסתייעת בצוות ארכיאולוגים הכולל את ה' בן-דוב, ד' גוטרייך, ש' הירשברג, א' זילברשטיין, ש' כהן, פ' קורבין, וא' שתיל.